
Мицлена Петкова/M. Petkova

ПРОБЛЕМЪТ ЗА БЪЛГАРСКАТА ОБРОЧНА
ПЛАСТИКА – ИСТОРИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД

*The Problems of the Bulgarian Votive Plastic Arts – A
Historiographical Survey*

A bibliographical survey is made by the present report of published materials - archaeological, art critical, ethnographic, linked with the Bulgarian votive plastic art. The main purpose of the article is to make a general view of the available information, which will be used as a base for the future studies concerning the votive art. We would follow the chronological order – from the oldest researches to the modern ones.

Having in mind the bibliographic research of the votive plastic arts, we make the conclusions that:

1. The research of the monumental arts is focused on the tombstones with plastic arts, the votive monuments being put aside.

2. The critical approach, studying the votive plastic arts, the photos and graphics, was applied only for some areas – the region of Sofia; Central North Bulgaria; the region of Koprivshitsa; parts of North-West Bulgaria.

3. There are some territories in the administrative borders of Bulgaria and outside Bulgaria, which haven't been studied yet – The region of Vidin and Teteven; the region of Vratsa; the Middle Balkan Mountain (the region of Troyan); North and North East Bulgaria (the region of Russe, Pleven and Razgrad); the Western Outskirts (the region of Bossilegrad and Nish); East Serbia. Those territories will be an object the future examinations.

Народното изкуство представлява сложно явление, проявяващо се в различни жанрове и направления, които по своеобразен начин изразяват мирогледа на българския народ през различните периоди – от основаването на българската държава до наши дни.

В този смисъл, изключение не прави и каменната пластика. В нея, както във фолклора, се изразяват сложните представи на народа ни за живота, любовта

към земята, преклонението към природата и природните сили. Редица специалисти извършват обстойни проучвания както на монументалното, така и на мемориалното изкуство. Двете основни направления на мемориалната пластика – надгробни и оброчни паметници са дело най-често на едни и същи майстори-каменоделци. Но съществува основна разлика между тях – докато **надгробните паметници** представляват материален израз на **паметта към починалите**, то **оброчните** изразяват **почитта** към природата и природните стихии, превъплътени в образите на християнските светци.

Традиционните култови места, в които се извършват жертвоприношения, са познати в литературата като оброчища. Кръвната жертва е един съществен елемент от обичайно-празничната система на българите, с която хората се опитват да си осигурят здраве и благополучие, защита и предпазване от природните стихии. Спазвайки вековните традиции хората бележат оброците със знаци – вековно дърво, аязмо, параклис, каменен или дървен кръст, каменна плоча и др.

Наред с манастири, църкви, параклиси, аязма, миросани дървета и др. оброчищата са част от системата на християнско сакрализиране на българската етническа територия. Кръстовете и плочите не само маркират местата им, но те са и материален израз на тази сакралност. Векове наред майсторите-каменоделци са съчетавали паганистични вярвания с християнския канон, за да достигнат до най-съдържателното изображение върху камък.

Предмет на настоящото изследване е библиографски преглед на публикуваните материали за българската оброчна пластика. Основната цел е обобщаване на информацията, която ще ни послужи като основа за по-нататъшни проучвания в областта на мемориалното изкуство – в частност оброчно.

Досега познатите и публикувани кръстове и плочи доказват изключително богато разнообразие на форми и декорация. Издирени и публикувани са редица оброчни паметници, уточнени са част от датировките, технологични и художествени особености.

При представянето на библиографията, свързана с оброчната пластика, сме се опитали, където е възможно, да следваме както хронологията на публикуване – от най-старите към по-съвременни изследвания, така и да ги разграничим тематично – археологически, изкуствоведски и етнографски проучвания.

Най-обстойното изследване на каменната пластика извършва екип от специалисти при БАН, който си поставя за цел да разкрие българското художествено изкуство през Средновековието и Възраждането. Проучването е публикувано в том първи „Българско художествено наследство“ озаглавен „Каменна пластика“¹ и включва:

1. Стилони и художествени особености на каменната пластика през Първото българско царство VII–XI в.

2. Стилони и художествени особености на каменната пластика през Второто българско царство XII–XIV в.

3. Стилони особености, разпространение и мотиви на каменната пластика през периода на Възраждането.

От гледна точка на нашето изследване интерес представлява информацията свързана с мемориалното изкуство – надгробно и оброчно, което в посочения труд само се споменава от периода на Късното средновековие и Възраждането. Оброчната пластика е представена чрез илюстрация на един оброчен паметник².

По-цялостно проучване на мемориалната каменна пластика извършва Ива Любенова³. В своята монография тя за пръв път в сравнително изчерпателен вид представя българското мемориално изкуство от Късното средновековие и Възраждане, разделяйки паметниците, в зависимост от предназначението им на надгробни, гробищни и оброчни. Предмет на нейното изследване са надгробните паметници като масово явление в областта на мемориалното изкуство в България, в хронологическите граници XVII–XIX в. Териториално то обхваща сегашните държавни граници на Република България. Проучванията са направени на базата на запазени надгробия. Затова в монографията не са включени материали от археологически разкопки и музейни експонати.

В монографията си Ива Любенова най-общо се спира на технологичните, функционални и семантични, художествени и естетически особености на надгробната пластика. В отделна глава са проследени специфичните регионални различия на надгробията от следните краища на България: Копривщица, Клисура и Пловдив, Жеравна, Русенско, Тревненски Балкан и Габрово, Врачанско, Западна България, Странджа-Сакар, Родопска област, Североизточна България. Въпреки, че посоченото изследване се отнася за надгробните паметници, то е ценен източник на информация и от гледна точка на нашето проучване – Българска оброчна пластика. Не бива да пропускаме факта, че независимо от различното им предназначение, двата вида паметници в повечето случаи са дело на едни и същи майстори – каменоделци в различни райони на страната ни. Всички те представляват материален израз на българската народна култура от XVII–XIX в., отразявайки взаимното проникване на фолклорната и религиозна обредност в българското ваятелство върху камък.

За своето изследване Ива Любенова проучва мемориалната пластика от 250 български селища. Публикувани са 230 илюстрации. От тях 10, цветни и черно-бели, са на оброчни паметници, предимно от типа кръговидни стволести⁴ и равнораменни каменни кръстове⁵. Представена е и снимка на оброчна плоча⁶. В монографията е приложен текст към илюстрациите, който посочва единствено местоположението на оброчните паметници и авторът, който ги е заснел. Липсват конкретни описания от гледна точка на форма, материал, художествени похвати и техника, функционални, семантични и естетически особености.

За първи път изкуствоведско изследване на българският народен кръст (в това число и оброчен), извършва Иван Енчев-Видю.

В книгата му се съдържат текстове с описания на кръстовете събрани от почти цялата етническа територия на България⁷.

В труда са включени 20 образци на различни оброчни паметници, датирани от XIX в., които са разпределени в Западна, Северозападна България, отделни райони на Подбалканските котловини, сръбски територии. Селищата следват посоката запад – изток, а вътрешно вървят по линията север – юг. Преобладават образци от Софийския регион – с. Кладница, с. Калотина, с. Курило, с. Мировене, с. Редина и др. Посочени са и оброчни паметници от Видинско (с. Макреш), Врачанско (с. Лютиброд), Тетевенско, Самоковско (с. Белчин), Пирдоп, гр. Княжевац (Сърбия).

Изкуствоведският подход при изследване на оброчните паметници дава ценна информация за тяхната форма, размери, материал от който са изработени, декорация, датировка. Илюстрациите са три вида – акварел, рисунка с туш и фотографии. Рисунките са подробни, с много детайли.

Иван Енчев-Видю описва оброчни паметници с различна форма, която се обуславя от художественото виждане на майстора-каменоделец, традиционната култура на определена територия и не на последно място от различните варианти на кръстното изображение.

От изключително значение за формата, обема и декорацията на оброчните паметници е структурата на камъка, от който са изработени. За поместените в изследването паметници, авторът посочва следните материали – сив точилен камък, шуплест варовик, ситнозърнест пясъчник.

Използваните художествени похвати и техника при изработване на оброчните паметници, изследвани от Иван Енчев-Видю са графичният художествен похват, при който сюжетите са изпълнени като графична рисунка⁸ и двуизмерният релеф⁹. Масово разпространен е и смесеният похват, при който декоративните елементи се оформят чрез вдлъбвания на определени полета от основната лицева плоскост и едновременно с това се ползва графичната техника за подчертаване на отделни елементи от украсата. Той е приложен при различни материали – варовик, мрамор, пясъчник¹⁰.

Украсата е семпла, като се използват различни варианти на кръстния знак. По-голямата част от оброчните паметници са богато декорирани с ябълки (термин, използван за първи път от Иван Енчев-Видю). Един от оброчните паметници е двулицев¹¹. При него отново присъства кръстният знак (на лицевата част) и гравирана окръжност, в която са поставени четири трапчинки във вид на кръст около друга по-малка окръжност (на опаквата част).

Народността принадлежност на българската оброчна пластика се доказва чрез надписите изписани върху тях. Простодушни и лаконични, те дават указания, както за датата на поставяне¹², имената на дарителите, имената на светеца-патрон, така и за религиозните вярвания на българите. При оброчните паметници, които Иван Енчев-Видю описва, е използвано религиозното съкращение

IC XC NI KA. Тъй като каменните пластики са от сравнително по-ново време – XIX в., е изоставена традицията при датирането им да се използват буквени обозначения. Ето защо те по-лесно се разчитат, имайки предвид изписването им с арабски цифри.

Изкуствоведският метод, с който авторът подхожда към изследване и изучаване на оброчните паметници ги определя като част от българското народно приложно изкуство. То дава ценна информация за традициите по отношение на различните форми на кръстовете в отделните региони на етническата ни територия, засилващото се влияние на църковното изкуство върху народното творчество и т. н.

Безспорно, приносът на Иван Енчев-Видю към изучаване на българския народен кръст е огромен, като за първи път чрез изкуствоведски метод са изследвани 939 образеца на различни видове кръстно изображение, в това число и 20 образеца на оброчна пластика.

Интерес представляват публикациите свързани с археологически проучвания в различни територии на страната ни. Едни от учените правят пълно описание на откритите оброчни паметници, а други само ги регистрират.

Най-старото публикувано теренно-археологическо проучване, което е дело на Рафаил Попов, датира от 1923 г. В него са приложени рисунки и на четири оброчни паметника¹³.

Целта на неговото изследване е да бъдат преброени и нанесени на карта многобройните могили от праисторическо време, намиращи се на територията на Врачанското поле. Начинът на изследване се свежда до проследяването на реда на наслояване на праисторическите култури, за да се види дали съществува връзка между могилите, старите селища и късните култови обекти.

При проучването си Рафаил Попов използва 77 могили. Четири са маркирани с оброчни паметници. Авторът посочва тяхното местоположение, размери, форма, украса, надписи, светец на който са посветени. Приложени са и техни скици¹⁴.

Рафаил Попов не споменава камъка, от който са направени, но имайки предвид, че във Врачанския край се добива един от най-доброкачествения варовик в България, може да се предположи, че именно това е използваният материал. Той е подходящ за прилагане на различни техники при обработването и украсата на паметниците – както графична и пластична, така и смесена.

В композиционно отношение е спазена традицията, при която за главен декоративен елемент е използван кръстният знак, изпълнен в различна големина и форма – равномерен, вписан в окръжност¹⁵ и сложен – 14-раменен Голготски¹⁶ и 10-раменен¹⁷.

От описаните оброчни паметници авторът посочва два с надписи¹⁸ и един с датировка – 1885¹⁹.

Връзката между култовите обекти в българските земи е изяснена и в изследването на Васил Николов, свързано с тракийското светилище на връх Петровски кръст в Чепън²⁰.

Чрез историко-археологически анализ се проследяват етапите на приемственост, през които преминава тракийското светилище до превръщането му в своеобразен религиозен център – църквата „Св. Петър и Павел” на Петровски кръст, построена през първата половина на XIX в.

За нас интерес представлява информацията, отнасяща се за оброчния паметник посветен на „Св. Петър”, на територията на самото светилище²¹.

Според описанието и снимката, които авторът прилага е видно, че става дума за оброчен паметник с форма на латински кръст, издялан от варовик. На лицевата му страна е гравирани линия, която следва очертанията на оброчния кръст. Централно място в композицията заема соларният символ – гравирани лъчист равномерен кръст, вписан в окръжност. Върху рамената на кръста е изписано съкращението IC XC NI KA.

Извода, който авторът налага, е връзката между тракийското светилище на Петровски кръст с кръговидните оброчни паметници от двете страни на Чепън. Свързващ елемент е соларният символ – един от характерните белези на мемориалните паметници в Северозападна и Средна Западна България, който чрез оброчните паметници, наследили тракийските светилища, достига до наши дни. Васил Николов споменава, че от двете страни на Чепън съществуват и други неизследвани оброчни „камъни”, запазили традициите на слънчевия култ.

Прегледът на публикациите, свързани с археологически проучвания, продължава с теренните изследвания, които извършва Димитрина Митова-Джонова в Плевенски и Пернишки окръг.

В края на 70-те години на XX в., по инициатива на Националния институт за паметниците на културата, започва цялостно проучване на недвижимите археологически паметници – от появата на човека до края на Средновековието. Основната цел е те да се издирят, да се документират и локализируют във връзка със създаването на Държавен регистър на недвижимите археологически паметници в България.

Проучванията в Плевенския регион, дават информация за наличието на четири археологически паметника, които вторично са използвани като оброчни²². Става въпрос за мегалитни побити камъни, свързани с праисторическо население. Такъв е „Правия камък”, съществувал като култов езически паметник на територията на днешното село Петокладенци, Плевенско. Авторката на изследването посочва, че този езически паметник, преосмислен като християнски, се почита като оброк под името Правия камък. Към текста е приложена и илюстрация²³.

Подобно е и проучването свързано с оброчен паметник, намиращ се в м. „Света Троица”, с. Стежерово, Плевенско. От началото на XX в. е превърнат в оброчен паметник. На лицевата му страна е изсечен кръст, с надпис „Св. Троица” и годината, в която започва да се почита като такъв – 1911.

Следващият оброчен паметник е регистриран във връзка с проучване на античен некропол в м. Девичина могила, с. Рибен, Плевенско²⁴. Приложена е и

снимка, от която се вижда, че става въпрос за оброчен кръст с трапецовидно горно и издължено долно рамо, без изображения и надписи.

Във връзка с археологически разкрития на средновековна църква (м. Кръстатото дърво или Манастира), авторката споменава за съществуването на стар оброчен паметник, без да дава негово описание и илюстрация.

Характерно е, че и четирите оброчни паметника се споменават във връзка с преосмислянето и приемствеността на култовите обекти по нашите земи.

Димитрина Митова-Джонова извършва теренно археологическо проучване и на Пернишки окръг²⁵.

За целта са посетени всички селища на окръга – 186 на брой. На територията на Пернишки окръг са регистрирани 24 оброчни паметника. Посочени са селищата и местностите, където са поставени, а също така на кой светец са посветени.

Задачата, която Димитрина Митова-Джонова и нейният екип си поставят – регистриране на археологическите обекти, не предполага по-нататъшно характеризирание и класификация на оброчните паметници. Но веднъж установено тяхното местонахождение, се дава възможност за бъдещото им задълбочено проучване.

С археологическите изследвания на Кюстендилския район се занимават редица учени – Цв. Дремсизова, И. Соликоска²⁶, Венета Генадиева и Ст. Чохаджиев.

В резултат на 10-годишни теренни проучвания, които извършват Чохаджиев и Генадиева, са обходени всички селища в Кюстендилския район и регистрирани 800 археологически паметника.

За нас интерес представлява информацията свързана с оброчните паметници. В I част "Археологически изследвания от Кюстендилско"²⁷, от общо 180 археологически паметници са регистрирани 41 оброчища. Отново водеща е идеята за приемствеността на култовите обекти, а не самото описание на оброчните паметници. Ето защо са посочени само мястото, където се намират, на кой светец са посветени и каква е връзката им със стари археологически паметници, намиращи се на дадената територия. Сравнително пълно описание откриваме само на два оброчни паметника от с. Побит камък – първият в местността Побиев камък и вторият на 0,3 км северозападно от него, в местността Валог. Към тяхното описание е приложен и снимков материал²⁸.

Във II част. „Археологически паметници от Каменица"²⁹ Венета Генадиева и Ст. Чохаджиев регистрират наличието на 30 оброка. Отново са посочени селищата и местностите, където са поставени, а едновременно с това и на кой светец са посветени. В каталога са представени снимки на 9 оброчни паметника, които включват малки параклиси, дървени кръстове, останки от антични и средновековни селища и църкви, почитани от местното население.

От огромния теренен материал събиран в продължение на 10 години, авторите публикуват една част, която по безспорен начин доказва наличието на голям

брой оброчни паметници в Кюстендилския край. Ето защо, тяхното обстойно проучване и документиране ще бъде цел на нашето изследване.

Наред с археологическите проучвания, които конкретизират местоположението и отчасти състоянието на оброчните паметници, изключително ценна информация черпим от публикациите на учени-специалисти, които извършват изкуствоведско изследване на каменната пластика от периода на Късното средновековие и Възраждането.

През 1923 г. Николай Райнов публикува събрания теренен материал, отнасящ се до Копривщенското приложно-декоративно каменоделство в периода XVIII–XIX в. Той разделя паметниците на три големи групи: надгробни кръстове, паметни плочи и зидани извори³⁰.

Към изкуствоведския анализ на първата група паметници – надгробни кръстове 134 броя, авторът включва и три оброчни пластики, като прилага и техни рисунки³¹.

Определяйки типичните белези на трите оброчни паметника Николай Райнов ги отнася към своеобразната школа на копривщенските майстори-каменоделци. Те оставят своя характерен почерк, както върху мемориалната, така и върху монументалната каменна пластика, която изразява неповторимостта на копривщенската архитектура.

Във връзка с проучването на изобразителното изкуство в Северозападна България, друг изследовател – Асен Василиев, дава информация за отделни образци на мемориалната пластика, намираща се на дадената територия³². Наред с посочените надгробни паметници авторът споменава и за наличието на три оброчни кръста, като са поместени и илюстрации на два от тях³³. Данните са много пестеливи – посочени са мястото, където се намират, височината и надписът на единия кръст.

Информация за най-стария оброчен паметник намерен до момента в българските земи, дава Тодор Герасимов в своята статия „Един български паметник от XVI век“³⁴. В нея той обстойно изяснява мястото, където е намерен, формата и размерите му, материала, от който е направен, надписа и датировката, техника на изработване, декорация и композиционно решение на изображението. Текстът е придружен с три снимки на оброчния паметник и една скица на надписа върху него. Описан е оброчен кръст, открит на десния бряг на р. Цибър край гр. Вълчедръм, в местността „Кюнина чука“. Авторът, разчитайки надписа и датировката, го отнася към XVI век – 1582 г. Материалът, от който е направен паметника е традиционния за района бял пясъчник. Прави впечатление нетрадиционната форма – колона-кръст и големите размери – 320 / 32 / 25 см.

Изкуствоведски подход към българската оброчна пластика прилага Петър Петров в своята статия „Кръговидните паметници в Западна България“³⁵.

На базата на теренни проучвания извършени през 1948 г. в 59 села и махали от Годечкия район, той изследва следните групи паметници с кръговидно и

стволесто оформление – гробни, гробищни и оброчни. Към текста, отнасящ се за оброчната пластика, са публикувани и две фотографии на стволести кръговидни оброчни паметници³⁶. Авторът посочва, че средището и териториалното им разпределение е Годечкия район, където те са много и разположени близо един до друг. Постепенно намаляват в останалите села в Софийско и Пернишко, докато в Кюстендилско и Северозападна България се срещат в единични селища.

Според автора, старите космогонични схеми и идеи намират пълно отражение в конструкцията и украсата на оброчните паметници от XVII–XIX в. в Западна България. Те са без декоративни орнаменти, някои с надписи на светеца-покровител.

Вследствие на теренни етнографски експедиции е проучена и голяма част от територията на Централна Северна България.

Резултатите от изследването и анализирането на каменната пластика и в частност на възрожденските оброчни плочи от Великотърновския регион са публикувани в статиите на **Васил Мутафов „Възрожденски оброчни плочи от Великотърновско“³⁷**, **„Възрожденски оброчища във Великотърновско“³⁸**, **„Възрожденската каменна пластика във Великотърновския край“³⁹**.

Предмет на неговото изследване са основните типове оброчни плочи, които се срещат във Великотърновския край от XVII–XIX в. Те се намират на места, където през XVII и до средата на XX в. са правени общоселски курбани. Проучването и документирането им е извършено през 1982–1985 г. В първата статия авторът прави класификация на оброчните паметници от гледна точка на тяхната форма, като за всеки един вид паметник посочва конкретен пример. Към статията е приложен и снимков материал – три фотодокумента и скица на хора, животни, ангели и светци изобразени върху оброчните плочи. Поради голямото разнообразие на оброчните паметници, авторът ги групира в осем основни типа.

Обособявайки ги в отделни групи, Васил Мутафов извършва и обобщен анализ на оброчните плочи от Великотърновско. Тенденцията е за обогатяване на формата и съдържанието от началото на XVIII до края на XIX в., а след това стандартизирането им. Постепенно се преминава от обикновения кръстен знак към по-богата кръстна композиция, за да се стигне до композиционно изграждане, в което освен кръстен знак са включени символични изображения, отделни образи и сцени. Както авторът посочва, соларните и растителни изображения, в случая би трябвало да се възприемат по-скоро като декоративен елемент.

Васил Мутафов извършва проучване на оброчната пластика и в други територии на страната ни. В студията си „Оброчищата като култови обекти“⁴⁰, той използва фактологически материал от етнографски, топонимични, географски и краеведски проучвания, материали от архивите на Етнографския институт с музей при БАН, на Регионален исторически музей – Велико Търново и др., за да направи обобщена характеристика на оброчищата и свързаните с тях празници в три основни региона – Западна, Северозападна и Средна Северна България.

Веднага следва да уточним, че акцента на неговите изследвания пада върху специфичните особености на разпространение, наименование и извършване на кръвните жертвоприношения – курбани, като част от обичайно-празничната система на българите. Оброчната пластика, като част от мемориалната, е разгледана най-общо, с цел да се изяснят функциите и мястото на тези култови обекти в традиционната ни обичайно-празнична система.

Изследването на оброчищата в Северозападна България продължават и в статията му „Оброците в Михайловградско“⁴¹.

То е извършено на базата на материали, събрани от топонимични, теренни материали и проведени анкети. Авторът посочва, че обект на анализ са 334 оброка от 113 селища, на които са установени местонахождението, наличието на оброчен паметник, празникът.

Анализирайки горепосочената информация за оброчните паметници в Михайловградския регион, можем да направим следните обобщения:

Преобладаваща е кръстната форма на паметниците. Те са със сравнително големи размери, които варират от 70 до 220, 270 см височина. Майсторите-каменоделци използват предимно вдълбаната техника при украсата, като следват силуета на оброчния паметник – кръстно изображение, присъстват геометрични и растителни мотиви, религиозни сцени и др. Традиционно се изписват надписи, инициали, датировка. Важен е фактът, че оброчните паметници от Михайловградския регион са едни от най-старите и на тях са посветени едни от най-ранните теренни проучвания. Основно информацията за тях е свързана със самия оброчен празник, което ни дава основание да продължим изследването на този вид мемориални паметници, но вече разглеждайки ги като част от традиционното народно каменоделско изкуство.

В статията „Реконструкция на оброчната система в селищата от Западна България“⁴², Васил Мутафов разглежда оброчищата като елемент от обичайно-празничната система на българите в селищата от Софийска, Пернишка, Кюстендилска област, т. н. Западни покрайнини. За нашето проучване пряко ще ни послужи информацията, свързана с посочване на точното местоположение и схемите на оброчните паметници, поместени в края на публикацията, които конкретно представят отделни видове на тези сакрални места.

Най-обстойното изследване на оброчната пластика в западните български райони извършва Бони Петрунова⁴³.

На базата на теренни проучвания, при които са обходени в три отделни години Знеполско, Бурелско и част от Годечко, авторката представя в систематизиран вид информацията за оброчните паметници в трите посочени района. Регистрирани са 250 все още запазени оброчища, 195 от които са представени в каталог. Текстовете са илюстрирани със снимки и скици, които представят съвременното състояние на изследваните обекти. По този начин се създава една богата база от емпиричен материал за проучване и анализ на оброчната пластика в посочените територии през XVII–XIX в.

Според авторката независимо от унифициране на формата и украсата на оброчната пластика, съществува определена специфика за всеки един район.

През 1998 г. са обходени 37 села от община Трън, регистрирани са 16 запазени кръста. В каталога са представени 13, от които 4 снимки и 10 скици на оброчни паметници.

През 1998 г. са обходени 22 селища от община Бурел, в които са регистрирани 111 оброчни кръста и камъни. В каталога са представени 95 оброчни паметника – 39 снимки, 94 скици.

През 1999 г. от землищата на 12 селища от община Годеч са регистрирани 88 оброка, 86 от които са представени в каталога – 49 снимки и 63 скици.

Разглеждайки оброчната пластика от трите посочени района, авторката разкрива нейните технологични особености и художествена характеристика, а именно:

1. По-ранните оброчни паметници в Трънско и Знеполско са с по-опростена форма. Най-разпространен е обикновеният равномерен кръст с правоъгълни рамене, украсени от страни с по един букел.

2. В Годечко и Драгоманско майсторите-каменоделци изработват мемориални паметници с различна сложна форма – варианти на равномерния кръст, стволести, кръговидни, Т-образни. Като допълнителен пластичен елемент в силуета на кръстното изображение присъстват букели – най-често нечетен брой, разположени по горното и двете странични рамена.

3. В Знеполският район декорацията на оброчните паметници почти липсва или се състои от варианти на кръстния знак, без надписи и датировка.

4. Украсата на оброчните кръстове в Годечко и Драгоманско е по-богата и разнообразна. Изобилстват символи и знаци, които украсяват и двете страни на паметниците. Преобладава кръстния знак в различни варианти. Декорацията се допълва от растителни и геометрични мотиви.

Богатата информация, която авторката ни представя в това най-обемно теренно проучване, ще послужи като основа на по-обширните ни изследвания на оброчната пластика на територията на българските земи.

Въз основа на направения библиографски преглед на проучванията на оброчната пластика можем да обобщим:

1. Мемориалното изкуство се разглежда най-вече от гледна точка на надгробна пластика и много по-малко внимание се отделя на оброчните паметници.

2. Изкуствоведският подход при проучване и характеристика на оброчната пластика е приложен от изследователите само за отделни територии – Софийски регион, Централна Северна България, района на Копривщица, Северозападна България.

3. Прави се пълно описание на отделни образци на оброчната пластика, типични за даден регион, без да се характеризират останалите.

4. В някои от публикациите оброчните паметници са само регистрирани, като се посочва тяхното местонахождение. Разбира се, този факт се определя от

целта на даденото изследване – регистриране на археологически обекти, което не предполага по-нататъшно характеризирание и класификация на оброчните пластики.

5. Снимковият и графичен материал, който се прилага към публикациите, илюстрира оброчната пластика от отделни конкретни райони на Западна, Северозападна, Централна Северна България, Копривщенския край.

6. Все още остават непроучени редица територии от административните граници на Република България и извън нея – Северозападна България (Видинско), Тетевенско), Западната част на Средна Стара планина (Врачанският край), Средна Стара планина (Троянско), Северна и Североизточна България (Русенско, Плевенско, Разградско), Западни покрайнини (Цариброд, Босилеградско), Източна Сърбия.

Опирайки се на богатият опит на етнолози, изкуствоведи, краеведи, археолози и други учени-специалисти и следвайки техните методи на изследване, обект на нашите бъдещи проучвания ще бъдат именно тези територии.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Василиев, Ас., И. Любенова.** Стилкови особености, разпространение и мотиви на каменната пластика през периода на Възраждането. София, 1973, 73–115.

² **Пак там,** фиг. 269

³ **Любенова, И.** И гробовете умират. София, 1996, 1–286.

⁴ **Пак там,** фиг. 4, фиг. 222.

⁵ **Пак там,** фиг. 68, фиг. 169.

⁶ **Пак там,** фиг. 67.

⁷ **Енчев-Видю, Ив.** Българският народен кръст. София, 1994, 5–181.

⁸ **Пак там,** обр. 799, обр. 575, обр. 635.

⁹ **Пак там,** обр. 516.

¹⁰ **Пак там,** обр. 516, обр. 7.

¹¹ **Пак там,** обр. 651.

¹² **Пак там,** обр. 507, обр. 615, обр. 785.

¹³ **Попов, Р.** Праисторически изследвания във Врачанското поле – ИБАИ, II, София, 1924, 99–136.

¹⁴ **Пак там,** обр. 38а, 38б, 38в, 38г.

¹⁵ **Пак там,** обр. 38в.

¹⁶ **Пак там,** обр. 38г.

¹⁷ **Пак там,** обр. 38а.

¹⁸ **Пак там,** обр. 38в, 38г.

¹⁹ **Пак там,** обр. 38г.

²⁰ **Николов, В.** Тракийското светилище на връх Петровски кръст в Чепън. – Векове, 2, 1963, 40–53.

²¹ **Пак там,** обр. 8.

- ²² **Митова-Джонова, Д.** Археологически проучвания в Плевенски окръг. С., 1973, обр. 332, обр.380, обр. 388, обр.421.
- ²³ **Пак там**, обр.72а.
- ²⁴ **Пак там**, обр. 388.
- ²⁵ **Митова-Джонова, Д.** Археологически проучвания в Пернишки окръг. С., 1983.
- ²⁶ **Дремсизова, Цв., И. Соликоска.** Археологически паметници в Кюстендилски окръг. С., 1978.
- ²⁷ **Чохаджиев, Ст., В. Генадиева.** Археологически изследвания от Кюстендилско. I част, 2002, 5–85.
- ²⁸ **Пак там**, обр. 39:1, обр. 41 а, б, обр. 39:2, обр. 42.
- ²⁹ **Чохаджиев, Ст., В. Генадиева.** Археологически изследвания от Каменица. II част, 2003, 5–76.
- ³⁰ **Райнов, Н.** Копривщенски надгробни кръстове, плочи и зидани извори. – ГНБПловдив, 1923, 213–283.
- ³¹ **Пак там**, обр. 118, обр. 105–106, обр.103.
- ³² **Василиев, Ас.** За изобразителните изкуства в Северозападна България. В: Експедиция в Северозападна България. С., 1956, 192 и сл.
- ³³ **Пак там**, фиг. 20, фиг. 26.
- ³⁴ **Герасимов, Т.** Един български паметник от XVI в. – ИИБЕ, 8. С., 1962, 55–61.
- ³⁵ **Петров, П.** Кръговидните паметници в Западна България. – Археология, 1, 1962, 17–24
- ³⁶ **Петров, П.** Кръговидните паметници, обр.10, обр.11.
- ³⁷ **Мутафов, В.** Възрожденски оброчни плочи от Великотърновско – Векове, С., 1983, 6, 62–66.
- ³⁸ **Мутафов, В.** Възрожденски оброчища във Великотърновско. – ГМСБ, 10, 1984, 123–144.
- ³⁹ **Мутафов, В.** Възрожденска каменна пластика във Великотърновския край. – ГМСБ, 15, 1989, 137 – 150.
- ⁴⁰ **Мутафов, В.** Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. – БАН, 1989, 194–222.
- ⁴¹ **Мутафов, В., А. Каменова-Борин.** Оброците в Михайловградско. – ИМСЗБ, 14, 1988, 101–116.
- ⁴² **Мутафов, В.** Реконструкция на оброчната система в селищата от Западна България. – В : Етнологията на границата на два века. Изследвания и материали, посветени на 60 год. юбилей на доц. д-р Николай Колев. В. Търново, 2000, 337–358.
- ⁴³ **Петрунова, Б., В. Григоров, Н. Николова.** Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. С., 2001, 9–165.